

A Methodological Analysis of Ayatollah Khamenei's Critique of Classical Quranic Exegeses

Mohammad Akbari *

Assistant Professor, University of Quranic Sciences and Teachings, Qom, Iran

DOI: [10.22034/rjfs.2026.515733.1155](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.515733.1155)

Abstract

In his interpretations, Leader of the Islamic Revolution Ayatollah Seyed Ali Khamenei demonstrates a profound and critical engagement with the views of earlier Quranic Mufasssirs (exegetes) and, within the framework of his interpretive analyses, examines, evaluates, and critiques their perspectives. Employing a library-based method and a descriptive-analytical approach, this study explores the methodology underlying his critique of exegetical opinions within his interpretive thought. The findings indicate that, in critiquing exegetical views, the Leader draws upon a coherent set of methodological principles, including adherence to avoiding interpretation inspired by personal opinion and prejudgment; emphasis on precise recourse to lexical sources and avoidance of subjectivism; refraining from exclusive reliance on mere context; reliance on valid sources, evidence, and contextual indicators; observance of the principles of rational and customary discourse; and attention to the structural and thematic coherence of Quranic verses. Through logical analysis of the foundations and arguments of exegetes, Ayatollah Khamenei offers a purposeful critique of unsound views and, while clarifying their interpretive weaknesses, presents his own Quranic perspective grounded in reliable evidence. Ultimately, the Leader's primary aim in critiquing exegetical opinions is to purify the domain of Quranic interpretation from erroneous readings and to guide the audience toward a scholarly, well-documented, and methodical understanding of divine revelation.

Keywords: Ayatollah Khamenei, Quran, Interpretation, Context, Quranic Exegeses.

* Email: mohammadakbrai2014@gmail.com (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

The Holy Quran presents itself as the teacher of all humanity and as the guarantor of worldly and otherworldly felicity throughout history. Accordingly, through diverse prescriptive and descriptive teachings, it offers the human community a model of faithful and prosperous living. The significance of this reality led, from the earliest years of revelation, to sustained scholarly attention to the explanation and interpretation of divine verses. Over fourteen centuries, hundreds of Quranic commentaries have been authored by Shia and Sunni scholars, each adopting a particular method of understanding the Holy Quran in accordance with its own interpretive foundations and approaches.

Despite these extensive efforts, one dimension that has received comparatively little attention in contemporary Quranic studies is the examination of how exegetes view one another's opinions and how they methodically critique interpretive ideas and perspectives. Critical examination of exegetical views can lead to the identification of shortcomings in certain interpretive readings and provide the groundwork for refining and enhancing Quranic understanding. In recent decades, this issue has also drawn the attention of Ayatollah Khamenei. In his Quranic interpretation sessions, while citing numerous views of both early and later exegetes, he evaluates and critically examines them through the application of scholarly principles and interpretive rules. Such an approach offers a novel model in the field of the methodology of exegetical critique and may serve as a model for future research.

In the present study, after clarifying the concept of the methodology of critiquing exegetes and providing a comprehensive definition thereof, the interpretive views of exegetes concerning several selected Quranic verses (al-Baqarah 2:23; al-Tawbah 9:43; 9:29; 9:71; 9:111; al-Baqarah 2:24; al-Hashr 59:1) are examined. Subsequently, the interpretive views of the Leader regarding these same verses are presented and analyzed. The study then seeks, through careful attention to his method of critiquing other exegetes' views, to extract a coherent structure of his principles, rules, and approaches in exegetical critique.

Regarding the subject of the present research, no independent work has yet been organized in this manner. Some scholars have addressed the methodology of critiquing exegetical views only in a case-specific way, including the following:

1. Shahroudi et al. (2021), in the article "The Methodology of Critiquing Exegetical Views in *Tafsir-e Tasnim*," examined Javadi Amoli's critique of interpretive opinions concerning Quranic verses such as al-Nisā' 4:34, al-Hijr 15:39, Šād 38:82, and Āl 'Imrān 3:18, concluding that these critiques are based on the principle of interpreting the Quran by the Qur'an and on criteria such as conformity with other verses, reliance on apparent meanings, and coherence with the contextual flow of verses.
2. Molavi et al., in the article "A Comparative Study of the Methodology of Understanding and Critiquing Narrations in *al-Manar* and *al-Furqan*," analyzed the methods of critiquing narrations in these two commentaries and demonstrated that both employ criteria of chain of transmission and content, with reason and rational understanding playing an important role in both approaches.
3. Golestani (2019), in the book *The Methodology of Social Interpretation in al-Mizān Exegesis*, by examining the foundational differences between the social thought of *al-Mizān* and other modern social theories, showed that the fundamental methodology of *al-Mizān* enables the critical evaluation of sociological theories in light of Quranic foundations, particularly in areas such as gender roles and the critique of feminist sociology.

Reflection on these studies makes it clear that none of them adopts a comprehensive and systematic perspective on the methodology of critiquing exegetical views, and in particular, the approach of a prominent contemporary exegete such as the Leader of the Islamic Revolution in the scholarly critique of exegetical opinions has not been subjected to structural analysis.

The novelty and distinctive contribution of the present study lie in the fact that, for the first time, it systematically extracts and analyzes the interpretive method and structure employed by Ayatollah Khamenei in critiquing other Quranic exegetes' views. This research not only identifies the interpretive principles and rules governing his critiques, but also, from a methodological perspective, presents a coherent model for the critical analysis of exegetical opinions. Accordingly, the present study is innovative in terms of subject, method, and objective, and can serve as a practical model in the field of contemporary exegetical studies.

2. Methodology

This research adopts a library-based method and a descriptive–analytical approach to examine the methodology of critiquing exegetical views within the framework of his interpretive thought.

3. Results and Discussion

In critiquing exegetical views, the Leader employs a coherent set of methodological rules, including adherence to avoiding interpretation by personal opinion and prejudgment; emphasis on precise reference to lexical sources and avoidance of subjectivism; refraining from exclusive reliance on context; reliance on valid sources, evidence, and contextual indicators; observance of the principles of rational and customary discourse; and attention to the structural and thematic coherence of Quranic verses. Through logical analysis of the foundations and arguments of exegetes, he offers a purposeful critique of unsound views and, while clarifying their interpretive weaknesses, presents his own Quranic perspective supported by reliable evidence. Ultimately, the Leader's primary aim in critiquing exegetical views is to purify the domain of the Holy Quran from incorrect interpretations and to guide the audience toward a scholarly, well-documented, and methodical understanding of divine revelation.

4. Conclusion

In light of the present study, it becomes clear that examining and critiquing exegetical views is one of the neglected areas in contemporary Quranic studies, yet one that can make a significant contribution to advancing the methodology of Quranic understanding. As a contemporary exegete with mastery of religious foundations, linguistic principles, and rational conventions of interpretation, Leader of the Islamic Revolution Ayatollah Seyed Ali Khamenei has adopted a distinct approach grounded in rigorous scholarly foundations for critiquing exegetical views. A structured study of this approach can represent an effective step toward the critical re-examination of exegetical texts and the presentation of a robust model in the field of Quranic studies.

Analysis of the selected verses and the critiques presented by him shows that principles such as avoiding interpretation by personal opinion, reliance on authoritative lexical sources, observance of the rule of contextual coherence, reference to defensible evidence, understanding the structural continuity of verses, and adherence to customary principles of Quranic discourse constitute the core elements of his interpretive approach. These principles not only prevent the imposition of subjective and unsubstantiated readings upon the Quran, but also provide the groundwork for a realistic, systematic, and rationally acceptable understanding of divine verses. The present research, in extracting this systematic framework of the Leader's methodology of exegetical critique, represents

a scholarly innovation and can serve as a foundation for rethinking methods of critiquing Quranic commentaries and for generating a new discourse in the field of comparative exegesis and exegetical critique. It is recommended that future research analyze other interpretive works of the Leader in comparison with those of other exegetes, in order to facilitate the formation of a “system of exegetical critique” as an independent branch within Quranic sciences.

5. Keywords

Ayatollah Khamenei, Quran, Interpretation, Context, Quranic Exegeses.

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی
مقاله پژوهشی، دوره ۴، شماره ۱۵، زمستان ۱۴۰۴، صفحات ۶۹ تا ۸۴
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۱

بررسی روش‌شناسی نقد آرای مفسران در نگاه حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

| محمد اکبری* |

DOI: [10.22034/rjfs.2026.515733.1155](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.515733.1155)

چکیده

آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر قرآن کریم، توجهی ژرف و نقادانه به آراء مفسران پیشین داشته‌اند و در بستر تحلیل‌های تفسیری خود، به بررسی، ارزیابی و نقد دیدگاه‌های ایشان پرداخته‌اند. این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و رویکردی توصیفی - تحلیلی، به واکاوی روش‌شناسی نقد آرای مفسران در چارچوب اندیشه تفسیری ایشان می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که معظم‌له در نقد آراء تفسیری، از مجموعه‌ای منسجم از قواعد روش‌شناختی بهره می‌گیرند که شامل: التزام به پرهیز از تفسیر به رأی و پیش‌داوری، تأکید بر مراجعه دقیق به منابع لغوی و پرهیز از ذهن‌گرایی، عدم استناد صرف به قاعده سیاق، تکیه بر منابع، مستندات و قرائن معتبر، رعایت اصول محاوره عقلایی و عرفی، و توجه به پیوستگی ساختاری و محتوایی آیات قرآن است. ایشان با تحلیل منطقی مبانی و استدلال‌های مفسران، به نقد هدفمند آراء ناصواب پرداخته و ضمن تبیین ضعف‌های تفسیری آنان، دیدگاه قرآنی خود را با استناد به شواهد معتبر ارائه می‌کنند. درنهایت، هدف اصلی آیت‌الله خامنه‌ای از نقد آرای مفسران، پالایش ساحت قرآن از تفاسیر ناصحیح و هدایت مخاطب به فهمی عالمانه، مستند و روشمند از کلام وحی است.

واژگان کلیدی: روش‌شناسی نقد آراء مفسران، آیت‌الله خامنه‌ای، تفسیر به رأی، قاعده سیاق، اصول محاوره عرفی و عقلانی.

استادیار، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران

*Email: mohammadakbrai2014@gmail.com

*

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.
فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی cc by 4.0 می‌باشد.
مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

۱. مقدمه

قرآن کریم خود را معلم همه انسان‌ها و تأمین‌کننده سعادت دنیوی و اخروی بشر در گستره تاریخ معرفی کرده است. بر همین اساس، با آموزه‌های گوناگون تجویزی و تبیینی، شیوه زیست مؤمنانه و سعادت‌مندانه را به جامعه انسانی عرضه می‌دارد. اهمیت این حقیقت موجب شده تا از همان سال‌های ابتدایی نزول وحی، شرح و تفسیر آیات الهی در کانون توجه اندیشمندان مسلمان قرار گیرد. در طول چهارده قرن، صدها تفسیر از سوی عالمان شیعی و سنی به نگارش درآمده است و هر یک، متناسب با مبانی و رویکرد تفسیری خویش، شیوه‌ای خاص را برای فهم آیات قرآن اتخاذ کرده‌اند. با وجود این تلاش‌های گسترده، یکی از ابعاد کمتر مورد توجه در مطالعات قرآنی معاصر، بررسی نحوه نگرش مفسران به آراء یکدیگر و نقد روشمند اندیشه‌ها و دیدگاه‌های تفسیری آنان است. بررسی انتقادی آرای مفسران می‌تواند به شناسایی کاستی‌های برخی برداشت‌های تفسیری منجر شده و زمینه اصلاح و ارتقای فهم قرآنی را فراهم آورد. این امر در دهه‌های اخیر مورد توجه آیت‌الله خامنه‌ای نیز قرار گرفته است. معظّم‌له در جلسات تفسیر قرآن کریم، ضمن نقل آرای متعددی از مفسران متقدم و متأخر، با بهره‌گیری از اصول علمی و قواعد تفسیری، به ارزیابی و نقد دقیق آن‌ها می‌پردازند. چنین رویکردی، الگویی نوین در عرصه روش‌شناسی نقد تفسیری عرضه می‌دارد که می‌تواند سرمشق پژوهش‌های آتی قرار گیرد.

در تحقیق حاضر، ابتدا با تبیین مفهوم روش‌شناسی نقد مفسران و ارائه تعریفی جامع از آن، آرای تفسیری مفسران در ذیل چند آیه منتخب از قرآن کریم (بقره: ۲۳؛ توبه: ۴۳؛ توبه: ۲۹؛ توبه: ۷۱؛ توبه: ۱۱۱؛ بقره: ۲۴ و حشر: ۱) مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس دیدگاه‌های تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای در همان آیات نقل و تحلیل می‌شود. در ادامه، تلاش شده است تا با دقت در روش نقد ایشان بر دیدگاه سایر مفسران، ساختاری منسجم از اصول، قواعد و رویکردهای ایشان در نقد تفسیری استخراج گردد.

۲. موضوع تحقیق

درخصوص موضوع تحقیق حاضر، تاکنون اثر مستقلی به این شیوه سامان نیافته است. برخی پژوهشگران صرفاً به صورت موردی به بررسی روش‌شناسی نقد آراء مفسران پرداخته‌اند، از جمله: ۱- شاهرودی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «روش‌شناسی نقد آراء مفسران در تفسیر تسنیم»، به نقد جواد آملی بر نظرات تفسیری درباره آیات نساء: ۳۴؛ حجر: ۳۹؛ ص: ۸۲ و آل عمران: ۱۸ پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که این نقدها مبتنی بر تفسیر قرآن به قرآن و معیارهایی مانند مطابقت با سایر آیات، استناد به ظواهر و هماهنگی با سیاق آیات بوده است.

۲- مولوی و همکاران در مقاله «بررسی تطبیقی روش‌شناسی فهم و نقد روایات در تفاسیر المنار و الفرقان»، به تحلیل شیوه نقد روایات در این دو تفسیر پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که از ملاک‌های سندی و متنی بهره گرفته‌اند و عقل و درک عقلی نیز در هر دو رویکرد نقش مهمی دارد.

۳- گلستانی (۱۳۹۸) در کتاب «روش‌شناسی تفسیر اجتماعی المیزان» با بررسی تفاوت مبانی اندیشه‌های اجتماعی المیزان با سایر نظریات اجتماعی مدرن، نشان داده که روش‌شناسی بنیادی المیزان امکان ارزیابی انتقادی نظریات جامعه‌شناختی را در پرتو مبانی قرآنی فراهم می‌سازد؛ به‌ویژه در زمینه‌هایی چون نقش‌های جنسیتی و نقد جامعه‌شناسی فمینیستی.

با تأمل در این پژوهش‌ها روشن می‌شود که هیچ‌یک از آن‌ها نگرشی جامع و نظام‌مند به مقوله روش‌شناسی نقد آرای تفسیری نداشته‌اند و به‌طور خاص رویکرد یک مفسر معاصر برجسته همچون آیت‌الله خامنه‌ای در نقد علمی آرای مفسران، مورد تحلیل ساختاری قرار نگرفته است.

نوآوری و امتیاز پژوهش حاضر در این است که برای نخستین بار، با رویکردی نظام‌مند، روش و ساختار تفسیری معظّم‌له در نقد آرای دیگر مفسران قرآن را استخراج و تحلیل می‌کند. این پژوهش، نه تنها به شناسایی اصول و قواعد تفسیری حاکم بر نقدهای ایشان می‌پردازد، بلکه از منظر روش‌شناختی نیز الگوی منسجمی برای تحلیل نقادانه آراء تفسیری ارائه می‌دهد. بدین ترتیب، تحقیق حاضر از حیث موضوع، روش، و هدف، برخوردار از نوآوری علمی بوده و می‌تواند به‌عنوان الگویی کاربردی در حوزه مطالعات تفسیری معاصر مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

۳. روش‌شناسی نقد آراء مفسران

روش در لغت به معنای قاعده، قانون، اسلوب، سبک (دهخدا، ۱۳۸۸: ۲/ ۴۴۶) و رسم و آیین (معین، ۱۳۸۶: ۱۱۰/۳) آمده است و درخصوص معنای اصطلاحی آن می‌توان گفت: بررسی فرایندی عقلانی است که باید برای دستیابی به دانش دنبال کرد (آلن بیرو، ۱۳۷۵: ۲۲۳) و یا در تعریف دیگری گفته شده است که مراد از روش، شیوه‌های دستیابی به هدف، در چارچوب مبانی می‌باشد (سعیدی‌روشن، و همکاران، ۱۳۹۹: ۹۶) و در حوزه تفسیر قرآن، روش به مستندات و منابع تفسیری اشاره دارد که مفسر براساس آن‌ها به تبیین آیات می‌پردازد (شاکر، ۱۳۹۳: ۴۶). به نظر نگارنده، مراد از آن در این نوشتار، دانشی درجه دو است که از نظر به روش‌های معرفتی پدید می‌آید. به گفته بلیکی، مفاهیم روش و روش‌شناسی معمولاً به‌جای هم به‌کار می‌روند. در واقع چسباندن پسوند «لوزی» در بسیاری از کلمات، شاید نشان‌دهنده تمایل به بالا بردن شأن و مقام فعالیت‌های موردنظر باشد؛ مانند واژه «تکنیک» و «فناوری» که مراد از آن در واقع فقط تکنیک انجام برخی کارهاست، نه مطالعه و تجزیه و تحلیل و ارزیابی انتقادی آن تکنیک‌ها (بلیکی، ۱۳۹۵: ۲۲).

با توجه به معنای لغوی و اصطلاحی روش و روش‌شناسی، روش‌شناسی در تحقیق حاضر بررسی شیوه مفسران در تفسیر آیات قرآن کریم است، زیرا روش انتخاب هر مفسر با عقاید و تخصص علمی یا کتاب‌های تفسیری مفسر (بابایی، ۱۳۹۵: ۱۹/۱)، همچنین مستندات و منابع مورد استفاده او (مؤدب، ۱۳۹۹: ۱۶۵) در ارتباط می‌باشد. به نظر نگارنده، روش‌ها را به اعتبار منابع و مستندات و نیز به اعتبار ترکیب و شیوه به‌کارگیری هر منبع به چند دسته تقسیم کرده‌اند و تفاوت در روش‌ها موجب شده است تا به ظاهر بر تعداد روش‌های تفسیری توافقی صورت نگیرد و روش تنها اشاره به منابع تفسیر ندارد، بلکه به‌کارگیری علوم ابزاری مانند عقل و علوم لغوی و ادبی در فهم منابع نیز مورد توجه قرار می‌گیرد. نگارنده در این تحقیق با تمرکز بر روش‌شناسی نقد آیت‌الله خامنه‌ای بر آراء مفسران، اصول و قواعدی را که معظّم‌له در نقد دیدگاه‌های تفسیری دیگران به‌کار گرفته‌اند استخراج و بررسی می‌کند. بنابراین هدف پژوهش، نقد روش‌های تفسیری مفسران نیست، بلکه تبیین چارچوب اجتهادی و جامع معظّم‌له در نقد علمی آراء تفسیری آنان است.

۳-۱. ممنوعیت تفسیر به رأی و پرهیز از پیش‌داوری و تحمیل نظر بر قرآن

ممنوعیت تفسیر به رأی از قواعد ویژه تفسیر قرآن به‌شمار می‌رود (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۵۰۵). براساس این اصل، مفسر باید با نگاهی بی‌طرفانه و علمی، به فهم واقعی قرآن از طریق بررسی آیات، روایات و دلایل عقلی و علمی برسد، نه اینکه قرآن را مطابق دیدگاه‌های خود معنا نماید. به بیان دیگر، مفسر نباید باورها و نظرات شخصی خود را بر قرآن تحمیل کند؛ چراکه تفسیر به رأی در قرآن مردود و ممنوع است و در روایات شیعی نشانه عدم ایمان (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۶۸) و دروغ بستن بر خدا (حرعاملی، بی‌تا: ۱۹۰/۲۷) و منزل‌گزینی در آتش (طبری، ۱۴۱۸: ۵۴/۱) آمده است.

یکی از موارد تفسیر به رأی آن است که مفسر دیدگاه‌ها و نظرات شخصی خود را بر قرآن تحمیل کند و با پیش‌داوری به سراغ تفسیر قرآن برود (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۵۰۶).

آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرماید: «عده‌ای از مفسران به یک خطایی در فهم از قرآن و در معامله با قرآن دچار شده‌اند و آن خطا این است که به جای اینکه از قرآن استفاده کنند و مطلب را از قرآن به‌دست بیاورند، آنچه در ذهن خودشان بوده به‌عنوان پیش‌داوری به قرآن تحمیل کرده‌اند. در قرن اخیر بعضی از چهره‌های معروف اسلامی، افکار مادی‌گرایانه قرن نوزدهمی اروپا را که هر فعل و انفعالی را در دنیا ناشی از ارتباط متقابل ماده می‌دانستند و هر پدیده غیرمادی را نفی می‌کردند، وارد نمودند و سعی کردند قرآن را با آن افکار غلط تطبیق دهند. یک نمونه از این چهره‌های معروف، نویسنده معروف هندی قرن نوزدهم سِر سیداحمد خان هندی صاحب تفسیر «تفسیر القرآن و هو الهدی و الفرقان» است» (خامنه‌ای، ۱۴۰۱ الف: ۳۷۰).

سیداحمد خان هندی در ذیل آیه «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (بقره: ۲۳) «و اگر در باره آنچه بر بنده خود [= پیامبر] نازل کرده ایم شک و تردید دارید، (دست‌کم) یک سوره همانند آن بیاورید؛ و گواهان خود را - غیر خدا - برای این کار، فراخوانید اگر راست می‌گویید!» در کتاب «تفسیر قرآن و هو الهدی و الفرقان» همه معجزاتی که در قرآن آمده است را تأویل علمی نموده است. برای نمونه درباره شکافته شدن دریا برای بنی‌اسرائیل می‌گوید این امر به‌خاطر جزر و مد دریا صورت گرفته است. و چون حضرت موسی (ع) از این مسئله باخبر بودند، از همین فرصت استفاده کرده و بنی‌اسرائیل را عبور دادند (هندی، ۱۳۸۹: ۱۵۰/۲). وی در نقل یک رویداد تاریخی که طی آن حضرت عیسی (ع) دو نفر را زنده نمود، بر این باور است که مردم تصور کردند آن دو مُرده‌اند، درحالی‌که این تصور نادرست بود؛ چراکه آنان در واقع نمرده بودند، بلکه پس از انجام مراسم تغسیل و تکفین - که حضرت عیسی (ع) نیز در آن حضور داشت - از حالت اغما بیرون آمدند (هندی، ۱۳۸۹: ۲۱۲/۲).

معظم‌له می‌فرمایند: در هند، نماینده اندیشه عقل‌گرایی ضدغیب، سید احمد خان بود که انگلیسی‌ها نیز لقب «سِر» به او دادند. سید جمال‌الدین اسدآبادی در سفرش به هند با اندیشه‌های او روبه‌رو شد و به مقابله با تفکرات وی پرداخت. احمد خان که تلاش داشت دین را با علوم طبیعی تطبیق دهد، باور به امور غیبی را کنار گذاشت. او حتی معجزات انبیاء مانند شکافته شدن دریا توسط حضرت موسی (ع) یا زنده‌شدن مردگان به دست حضرت عیسی (ع) را به پدیده‌های طبیعی مانند جزر و مد یا حالات نزدیک به مرگ، نسبت می‌داد. متأسفانه این نگرش مادی‌گرایانه هنوز هم در میان برخی مشاهده می‌شود. این افراد که دل‌نگران دین هستند، در تلاش برای پذیرش جهانی دین، آن را محدود به چارچوب‌های مادی می‌کنند. اما معجزه واقعی است و بر قدرت بی‌پایان خداوند دلالت دارد. همان‌طور که انسان از نیستی به هستی آمده، زنده شدن مرده نیز در چارچوب اراده و حکمت الهی ممکن است. قدرت خدا فراتر از چارچوب مادی است و هر امری که به حکمت او وابسته باشد، تحقق‌پذیر خواهد بود (خامنه‌ای، ۱۴۰۱ الف: ۳۷۱ - ۳۷۲).

با تأمل در سخنان آیت‌الله خامنه‌ای می‌توان گفت که از منظر ایشان سیداحمد خان هندی در اثر گرفتار شدن به تجربه‌گرایی به تأویل معجزه‌های حضرت موسی (ع) پرداخته است، در واقع سیداحمدخان هندی درصدد بود معجزات حضرت موسی (ع) که یک پدیده غیرمادی است را با پدیده‌های مادی و بی‌اساس توجیه کند.

همچنین معظم‌له در ذیل آیه «عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَتْ لَهُمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ» (التوبه: ۴۳).

«خداوند تو را بخشید؛ چرا پیش از آنکه راست‌گویان و دروغ‌گویان را بشناسی، به آن‌ها اجازه دادی؟! (خوب بود صبر می‌کردی، تا هر دو گروه خود را نشان دهند!)»

ایشان در ذیل آیه مذکور می‌فرمایند: برخی مفسران، آیه‌ای از قرآن را برخلاف ظاهر و بر مبنای تمایلات شخصی معنا کرده‌اند. آن‌ها معتقدند که اجازه‌ی پیامبر (ص) به منافقان برای عدم حضور در جنگ، مانع از شناسایی آنان از راست‌گویان شد و بنابراین بهتر بود این اجازه داده نمی‌شد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۲۳۸).

زمخشری در کشاف می‌نویسد: «کناية عن الجناية، لأنَّ العفو رادف لها... و هلا استأنيت بالإذن حتى يتبين لك من صدق في عذره ممن كذب فيه» (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲/۲۷۴). به نظر او، واژه «عفو» کنایه از ارتکاب خطاست و جمله «لَمْ أَذْنَتْ لَهُمْ» نیز همین مفهوم را تقویت می‌کند؛ یعنی چرا بی‌درنگ به درخواست منافقان برای ماندن، پاسخ مثبت دادی، درحالی‌که می‌توانستی صبر کنی تا صداقت آن‌ها روشن شود؟ آیت‌الله خامنه‌ای، این تفسیر را خلاف معنای واقعی آیه می‌داند و تصریح می‌کنند که اگر پیامبر (ص) اجازه نمی‌داد و همه اعزام می‌شدند، منافقان نیز همراه می‌آمدند و در نتیجه، تمایز آن‌ها از مؤمنان واقعی ممکن نمی‌بود. در ادامه، برخی مفسران همچون فخررازی (فخررازی، ۱۴۰۵: ۵۸/۱۶)، زمخشری (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲/۲۷۴) و رشیدرضا (رشیدرضا، ۱۴۲۶: ۴۱۲/۱۰) نیز این پرسش را مطرح کرده‌اند که آیا پیامبر (ص) گناهی کرده بود که خداوند از او عفو نمود؟ برخی گفته‌اند ممکن است پیامبر (ص) گناهی انجام داده باشد، برخی آن را «ترک اولی» دانسته‌اند (طبرسی، ۱۴۰۶: ۵۲/۵ و طوسی، ۱۴۰۹: ۲۲۷/۵) و برخی هم معنای «عفا الله عنک» را شوخی پنداشته‌اند (قشیری، ۱۴۱۹: ۳۰/۲). در پاسخ به این دیدگاه‌ها باید گفت: اولاً، وارد کردن مباحث کلامی در تفسیر آیه، کاری نادرست و بی‌محتواست، زیرا تفسیر باید متناسب با پیام محوری آیه باشد و نه متأثر از مباحث فرعی. ثانیاً، تحمیل باورهای شخصی بر آیات و برداشت نادرست از مراد آیه، خطای فاحشی است که برخی مفسران مرتکب شده‌اند. نسبت دادن گناه و ترک اولی و شوخی خداوند با پیامبر (ص) در آراء مفسران مذکور، تحمیل نظر و عقاید و شخصی بر مفهوم آیه مورد بحث است که آیت‌الله خامنه‌ای این‌گونه تفاسیر را از مصادیق تفسیر به رأی قلمداد کرده و چنین تفاسیری را ناشی از ظاهرنگری در آیات دانسته است.

۳-۱. لزوم مراجعه به منابع لغوی و عدم تکیه بر ذهنیات

لزوم مراجعه به منابع لغوی و عدم تکیه بر ذهنیات، یکی از قواعد عمومی تفسیر است (رضایی‌اصفهانی، ۱۳۹۸: ۳۳۷)، به‌گونه‌ای که برخی نویسندگان در آثار خود در بابی مستقل به قواعد لغوی و نقش آن در تفسیر قرآن پرداخته‌اند (سیوطی، ۱۴۱۱: ۱/۲۴۲۴؛ سبت، ۱۴۳۶: ۱/۱).

۲۴۷ و عزیزی‌کیا و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۱). براساس این اصل، برای درک صحیح واژگان عربی و مفاهیم قرآن، باید به منابع معتبر لغت‌شناسی عرب مراجعه کرد و از تکیه صرف بر ذهنیت عرب‌زبانان یا آشنایان با زبان عربی پرهیز نمود؛ زیرا گاهی کلمات قرآنی براساس پیش‌فرض‌ها و برداشت‌های ذهنی تفسیر می‌شوند، درحالی‌که معنای اصلی آن‌ها در منابع لغوی متفاوت است (رضایی‌اصفهانی، ۱۳۹۸: ۳۳۷). برای نمونه، واژه «طوفان» در زبان عربی به معنای «سیلاب» است، اما گاهی نادرست به معنای «توفان» فارسی، یعنی «تندباد»، ترجمه می‌شود.^۱

در سوره توبه آیه ۲۹ آمده است: «قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ».

در تفسیر روان جاوید در تفسیر قرآن مجید آمده است: «و باید در موقع اخذ جزیه مسلمان بنشینند و ذمی بایستد و پشتش را خم کند و سرش را به زیر بیندازد و جزیه را در دست بگیرد و بپردازد و گیرنده جزیه ریش او را بگیرد و پس گردنش بزند و تحویل بگیرد و فرموده‌اند مراد از ذیل آیه شریفه این است و بعضی بنشستن مسلمان و ایستادن ذمی اکتفا کرده‌اند در خواری آن‌ها و بعضی گفته‌اند خواری آن‌ها همان مجهول بودن مقدار جزیه است برای ذمی که باید به قدری بدهد که بگویند کفایت کرد، چون قبلاً تعیین نمی‌شود و بعضی گفته‌اند در روز اخذ تعیین می‌گردد و خواری آن‌ها همان التزام به احکام اسلام است» (تقفی‌تهرانی، ۱۳۹۸: ۵۷۲).

آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین واژه «وَهُمْ صَاغِرُونَ» بیان می‌کنند که صاغر به معنای تسلیم در برابر قانون و مطیع بودن در برابر فرمان است، نه تحقیر و خواری. اما برخی به اشتباه تصور کرده‌اند که صاغر به معنای ذلت و اهانت می‌باشد و نتیجه گرفته‌اند که اهل ذمه باید هنگام پرداخت جزیه تحقیر شوند؛ برای مثال با گردن کج جزیه بدهند یا مورد ضرب و اهانت قرار گیرند، درحالی‌که این برداشت نادرست بوده و از واژه «صاغر» مفهوم ذلت بیرون نمی‌آید (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۱۲۴).

ایشان همچنین اشاره می‌کنند که درباره جزیه و حدود آن، روایت‌هایی وجود دارد که می‌توان از آن‌ها کمیت و کیفیت جزیه را فهمید. در این میان، برخی روایات مشکوک هستند؛ ازجمله روایتی معتبر که در آن واژه «ذلیل» آمده، اما چون با روح تعالیم اسلامی و سیره بزرگان ناسازگار است، قابل‌پذیرش نیست و احتمال صدور آن از معصوم وجود ندارد. ایشان روایت را نقل می‌کند: «عَلَيْهِ بَنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى عَنْ حَرِيزٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَا حَدُّ الْجِزْيَةِ عَلَى أَهْلِ الْكِتَابِ وَ هَلْ عَلَيْهِمْ فِي ذَلِكَ شَيْءٌ مُوَظَّفٌ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَجُوزُوا إِلَى غَيْرِهِمْ؟ فَقَالَ: ذَلِكَ إِلَى الْإِمَامِ يَأْخُذُ مِنْ كُلِّ إِنْسَانٍ مِنْهُمْ مَا شَاءَ عَلَى قَدْرِ مَالِهِ بِمَا

يُطِيقُ إِنَّمَا هُمْ قَوْمٌ فَدَوْا أَنْفُسَهُمْ مِنْ أَنْ يُسْتَعْبَدُوا أَوْ يُقْتَلُوا، فَالْجَزِيَّةُ تُؤْخَذُ مِنْهُمْ عَلَى قَدْرِ مَا يُطِيقُونَ لَهُ أَنْ يَأْخُذَهُمْ بِهِ حَتَّى يُسَلِّمُوا، فَإِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَالَ: «حَتَّى يُعْطُوا الْجَزِيَّةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» وَكَيْفَ يَكُونُ صَاغِرًا وَهُوَ لَا يَكْتَرِثُ لِمَا يُؤْخَذُ مِنْهُ، حَتَّى يَجِدَ ذُلًّا لِمَا أُخِذَ مِنْهُ، فَيَأْلَمَ لِذَلِكَ فَيُسَلِّمَ» (حویزی، ۱۴۱۵ق: ۲/۲۰۳). ایشان در ادامه می‌فرمایند: ابتدای روایت می‌گوید باید از اهل کتاب جزیه گرفت و جزیه تحت اختیار امام و حاکم جامعه اسلامی قرار دارد و تا این بخش، روایت از نظر صحت مشکلی ندارد. اما در فراز پایانی آمده است که جزیه باید به‌گونه‌ای اخذ گردد که افراد ناراحت ورنجیده شوند تا ناگزیر به پذیرش اسلام روی آورند. این دیدگاه با اصول اسلامی هم‌خوانی ندارد؛ زیرا ایمانی که از طریق فشار و اجبار به‌دست آید، فاقد ارزش حقیقی است. اسلام به‌معنای تسلیم شدن آگاهانه در برابر خداوند می‌باشد، نه به مفهوم به زنجیر کشیدن افراد مانند اسیران جنگی. در حقیقت، اسلام نمایانگر تعالی روح انسان از طریق فهم معارف دینی و پایبندی به احکام آن است. تسلیمی ارزشمند است که با آگاهی، میل درونی و رغبت همراه باشد (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۱۲۵ - ۱۲۶).

با تأمل در سخنان آیت‌الله خامنه‌ای و نقدهایی که بر سخنان مفسران در ذیل آیات «حَتَّى يُعْطُوا الْجَزِيَّةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» (توبه: ۲۹) و «فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (التوبه: ۱۲۲) وارد کرده، می‌توان دریافت که از منظر معظّم‌له، یکی از امور لازم در تفسیر قرآن توجه به منابع لغوی در تبیین معنای واژگان است؛ اما این امر به معنای بسنده کردن به کتب لغت نیست. ایشان در تحلیل واژه «صاغرون» نشان دادند که روش صحیح، بهره‌گیری هم‌زمان از چندین منبع و قرینه است: نخست، بررسی معنای لغوی واژه در منابع معتبر؛ دوم، توجه به کاربردهای قرآنی همان واژه و مقایسه موارد مشابه؛ سوم، ارجاع به روایات و سنت معصومین^(ع) برای کشف مراد الهی؛ و چهارم، سنجش همه این داده‌ها با روح کلی تعالیم اسلامی. بر همین اساس، آیت‌الله خامنه‌ای معنای «صاغر» را نه به ذلت و تحقیر، بلکه به معنای تسلیم در برابر قانون و پذیرش اختیاری فرمان دانستند و روایات ناسازگار با کرامت انسانی را مردود شمردند. این روش‌شناسی نشان می‌دهد که مراجعه به لغت باید در منظومه‌ای اجتهادی قرار گیرد؛ بدین معنا که لغت نقطه آغاز فهم است، ولی داوری نهایی در پرتو قرائن درون‌متنی، سنت معتبر و اصول عقلانی صورت می‌گیرد. بنابراین الگوی تفسیری ایشان، الگویی جامع و اجتهادی است که از افتادن در دام ذهن‌گرایی یا ظاهرگرایی صرف جلوگیری می‌کند و تفسیری هماهنگ با مقاصد عالی قرآن ارائه می‌دهد.

۳-۳. ضرورت توجه به قاعده سیاق

توجه به سیاق در تفسیر، یکی از قواعد خاص تفسیر است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۴۱۷). شهید صدر در تبیین مفهوم سیاق می‌گوید: سیاق به هر نشانه یا دلیلی گفته می‌شود که با عبارت‌های موردنظر ما مرتبط است، چه این نشانه از جنس واژگان باشد، مانند کلماتی که با عبارت اصلی یک کلام پیوسته را می‌سازند، و چه از نوع قراین حالیه، مانند شرایط و اوضاعی که سخن در آن مطرح شده و در فهم معنای واژه مورد بحث روشنگری می‌کند (صدر، ۱۴۲۸: ۱۰۳).

با تأمل در این تعریف می‌توان گفت تعریف شهید صدر مانع اغیار نمی‌شود، زیرا شامل قراین پیوسته و ناپیوسته کلام می‌گردد، درحالی‌که به نظر نگارنده، مقصود از سیاق قرائن، پیوسته مستفاد از خود عبارت است. تعاریف دیگری هم از سوی دانشمندان (ابن جمیل، ۱۴۱۱ق: ۱۳۵ و دزفولی کمالی، ۱۳۷۰: ۵۱) ارائه شده است که به دلیل اطاله بحث از آن خودداری می‌شود. به نظر نگارنده جامع‌ترین تعریف که با استفاده از منابع برای سیاق می‌توان ارائه کرد، عبارت است از: ویژگی و فضای معنایی ناشی از هم‌نشینی کلمات و جملات که بر معنای واژه یا عبارت اثر می‌گذارد، سیاق نامیده می‌شود. انواع آن شامل سیاق واژگان، جملات، آیات، و سوره‌ها (ارتباط آیات درون هر سوره و پیوند آیه پایانی یک سوره با آیه نخست سوره بعدی) است که یک مفسر در تفسیر قرآن کریم باید بدان‌ها توجه کند.

آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر آیه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (التوبه: ۷۱) می‌فرماید: «برخی مفسران با استناد به حرف «سین» در «سَيَرْحَمُهُمُ» معتقدند آیه به رحمت اخروی اشاره دارد، چنانکه درباره «رحمان» و «رحیم» گفته شده است» (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۳۹۷). به گونه‌ای که طبرسی در این خصوص می‌نویسد: «خداوند در آخرت کسانی را که این ویژگی‌ها را دارند، مورد رحمت قرار می‌دهد.» اما با بررسی سیاق آیه، این تفسیر نادرست به نظر می‌رسد؛ زیرا آیه به صراحت به آخرت، بهشت یا رضوان اشاره ندارد. اگر به ظاهر کلام خدا پایبند باشیم و قیدی اضافه نکنیم، باید گفت خداوند این افراد را در دنیا و آخرت رحمت می‌کند. رحمت در دنیا سعادت ناشی از دین، مانند رفاه و ثبات اجتماعی است، و در آخرت، نعمت‌هایی چون بهشت جاودان (طبرسی، ۱۴۰۶: ۷۶/۵).

با تأمل در سخنان معظّم‌له و نقدهایی که بر سخنان مفسران در ذیل آیات «حَتَّىٰ يَعْطُوا الْحِزْبَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» (توبه: ۲۹) و «فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» (توبه: ۱۲۲) وارد کرده، می‌توان دریافت که از

منظر ایشان، یکی از امور لازم در تفسیر قرآن، توجه به منابع لغوی در تبیین معنای واژگان قرآنی است، از این‌رو معنای واژگان در تفاسیر با استناد به کتاب‌های لغت و به گفته لغت‌شناسان باید صورت بگیرد.

۳-۴. تفسیر قرآن براساس منابع، مستندات و قرائن معتبر

تفسیر قرآن باید بر پایه منابع و قرائن معتبر، مانند آیات دیگر، سنت، عقل و علم قطعی باشد (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۴۹۷). تفسیر مبتنی بر منابع غیر معتبر، مانند شهود غیر معصوم، پذیرفتنی نیست و نباید با این منابع معتبر تعارض داشته باشد. از این قاعده اثباتی، چهار معیار سلبی برای ارزیابی تفاسیر استخراج می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۴۹۷ و ۴۹۸).

آیت الله خامنه‌ای در ذیل آیه «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِآنَ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» (توبه: ۱۱۱) می‌فرماید: مرحوم طبرسی در تفسیر این آیه (۱۴۰۶: ۱۲۹/۵) با وجود تأکید اولیه بر نزول آیه درباره جهاد، در پایان سخن به گونه‌ای نتیجه‌گیری کرده که گویی وعده بهشت به هر عبادت مالی یا بدنی مؤمنان تعلق می‌گیرد؛ اما مقاتله مؤمنان تنها در راه خدا «يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» ارزشمند است، نه هر مبارزه‌ای. مقاتله فی سبیل الله هر تلاشی غیرخدایی، مانند جنگ از روی تعصب یا غیرت بدون نیت الهی را رد می‌کند. «فی سبیل الله» صرف نیت ذهنی نیست، بلکه به اعمالی اشاره دارد که خدا برای تکامل انسان و بشریت ضروری دانسته، مانند تلاش برای مصالح عمومی. فتاوی فقها نیز مصالح عامه را از موارد مصرف زکات شمرده‌اند. پس اگر کسی برای رفع محرومیت و آبادانی جامعه، با نیت الهی و بدون اغراض شخصی بجنگد، قتال او فی سبیل الله است (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۶۱۹). بنابراین قرائن درون‌متنی و برون‌متنی در تفسیر آیات، نقش مهم و اساسی در فهم مراد و منظور آیه دارد که عدم توجه به آن، مانع فهم درست تفسیر آیات می‌شود و توجه به ارتباط، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های مفسر در تفسیر صحیح آیات قرآن است.

معظم‌له همچنین در ذیل آیه «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِزْوَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ» (توبه: ۱۰۷) می‌فرماید: برخی تفاسیر (طبرسی، ۱۴۰۶: ۱۲۵/۵) علت ساخت مسجد ضرار را، حسادت دانسته‌اند؛ به این صورت که پس از ساخت مسجد قبا توسط قبیله‌ای در یثرب و نماز خواندن پیامبر (ص) در آن، گروهی از همان قبیله به حسد آمده و مسجد ضرار را در مقابل آن بنا کردند، اما این دلیل معتبر نیست (طبرسی، ۱۴۰۶: ۱۲۶/۵)؛ زیرا اولاً مسجد قبا در سال‌های اولیه

هجرت ساخته شد، اما مسجد ضرار در سال هشتم یا نهم بود. ثانیاً پیامبر (ص) که طیب روح بود، با حسادت چنین برخورد نمی‌کرد و می‌توانست آن را اصلاح کند. علت اصلی، تحریک ابوعامر برای ایجاد پایگاه منافقان و پیشبرد نفاق بود (خامنه‌ای، ۱۴۰۲: ۵۹۹ - ۶۰۰).

با تأمل در نقد آیت‌الله خامنه‌ای بر دیدگاه تفسیر طبری می‌توان گفت که توجه به زمان نزول، مهم‌ترین قرائن برون‌متنی است که مفسر می‌تواند با آگاهی از آن به تفسیر آیات بپردازد.

۳-۵. تفسیر آیات براساس روش صحیح تفسیر و لزوم رعایت اصول محاوره عرفی و عقلانی در آنها

رعایت اصول محاوره عرفی و عقلایی، یکی از قواعد تفسیری مهم است. قرآن به زبان عرب نازل شده و فهم آن باید مطابق با شیوه‌های عقلایی و عرفی باشد، زیرا شارع هیچ روش خاصی برای فهم آن تعیین نکرده است. بنابراین، تفسیر آیات باید براساس اصول عرفی و عقلایی مانند حجیت ظواهر، عام و خاص، مطلق و مقید باشد، که در علم اصول فقه بررسی می‌شود. تفسیر به رأی ممنوع است، حتی اگر نتیجه درست باشد؛ چراکه روش اشتباه بوده و اعتباری ندارد. شیوه‌های صحیح تفسیر شامل قرآن به قرآن، روایی، عقلی، علمی و اشاری است، درحالی‌که تفسیر به رأی، مانند تحمیل پیش‌داوری‌های مفسر، نادرست است. در تفسیر قرآن نباید فقط به محاوره عرفی و ادبیات معمولی اکتفا کرد؛ بلکه باید قرائن نقلی و عقلی را نیز در نظر گرفت تا از تفسیر به رأی جلوگیری گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۷۶/۳).

در تفسیر آیه «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ» (بقره: ۲۴) طبرسی آورده است: مراد از آن، بت‌هایی است که از سنگ می‌تراشیدند (طبرسی، ۱۴۰۶: ۹۲/۱) این دسته برای اثبات گفتار خود به آیه: «إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ» (انبیاء: ۹۸) «شما و آنچه را که سوای خدا (بت‌ها) می‌پرستید، سنگ‌ریزه و آتش گیره جهنمید» استدلال کرده‌اند.

ایشان می‌فرمایند: این را دلیل گرفتند برای اینکه بگویند منظور از حجاره، همان بت‌های سنگی است. درحالی‌که می‌دانیم همه آن چیزهایی که می‌پرستیدند از جنس سنگ نبود؛ برای مثال از جنس چوب یا بعضی چیزهایی دیگر هم ممکن بود بین آنها باشد. بنابراین، این آیه در قرآن هست، اما این دلیل بر این نیست که مراد از حجاره در اینجا همان بت‌های سنگی است (خامنه‌ای، ۱۴۰۱ الف: ۴۰۴ - ۴۰۵).

علامه طباطبایی در این خصوص می‌فرماید: «ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ، فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ، أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً» کلمه «قسوة» وقتی در مورد قلب استفاده می‌شود، به معنای سختی و

صلابت است، مشابه سختی سنگ. واژه «أو» در اینجا به معنای «بل» یا «بلکه» است که نشان می‌دهد معنای آیه با این اصطلاح هم‌خوانی دارد. در این آیه، شدت قساوت دل‌ها به این صورت بیان می‌گردد که بعضی از سنگ‌ها گاهی شکافته شده و از آن‌ها نهرهایی از آب جاری می‌شود، اما دل‌های این افراد هیچ‌گاه هیچ حالتی که با حقیقت سازگار باشد، از خود نشان نمی‌دهند. آیت الله خامنه‌ای می‌فرماید کسانی که دل‌هایشان سخت شده است، همانند سنگ هستند؛ درحالی‌که از سنگ گاهی آب جاری می‌گردد، اما دل‌های آن‌ها هیچ‌گاه از حقیقت بهره‌مند نمی‌شود. انسان‌هایی که دل‌هایشان مانند سنگ سخت است و هیچ سخن حقیقی یا انگیزه انسانی در دل‌هایشان وجود ندارد، نمونه‌هایی از این افراد هستند. اما اینکه مراد از «حجاره» در این آیه دل‌های سخت باشد، هیچ دلیلی برای آن وجود ندارد. تفسیر قرآن باید مطابق با اصول صحیح باشد و نمی‌توان به سلیقه شخصی، مفاهیم را به قرآن نسبت داد.

نقد آیت الله خامنه‌ای بر روش تفسیری طبرسی حاکی از آن است که عدم توجه به لزوم رعایت اصول محاوره عرفی و عقلایی، مفسر را در فهم مراد خدای تعالی ناکام خواهد گذاشت، از این رو مفسر نمی‌تواند اصول محاوره عرفی را نادیده انگارد، یا به مقدار ضرورت به آن توجه شایسته نداشته باشد.

۳-۶. ضرورت توجه به پیوستگی و ارتباط بخش‌های مختلف متن قرآن

توجه به پیوستگی بخش‌های مختلف قرآن، یکی از اصول مهم تفسیر قرآن است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۸: ۲۷۵). امام علی (ع) فرمود: «قرآن را مانند شن‌های پراکنده نسازید» (طبرسی، ۱۴۰۶: ۹۴/۶). قرآن کتابی است که برخی قسمت‌های آن با کمک بخش‌های دیگر معنی می‌شود و هر قسمت بر دیگری شاهد است (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳).

در قرآن، بخش‌های مختلف متن ارتباط متقابل دارند و برخی بخش‌ها موجب تخصیص یا تقیید بخش‌های دیگر می‌شوند. به همین دلیل، توجه به ارتباط آیات قرآن و تفسیر قرآن به قرآن و شیوه تفسیر موضوعی از سوی مفسران معاصر، مورد تأکید قرار گرفته است. برخی پژوهشگران بر لزوم توجه به سایر آیات قرآن به عنوان یکی از شرایط تفسیر درست قرآن تأکید کرده‌اند (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۹۶: ۱/۳۲۹). آن‌ها همچنین به لزوم انتقال از تفسیر گسسته به تفسیر پیوسته اشاره نموده‌اند و از جمله به اشکالات تفسیر طبری که آیات را به طور گسسته ترجمه کرده، اشاره نموده‌اند (پیشین: ۳۷۷). همچنین، ظهور اندیشه‌های اشاعره و اخباری‌ها را از عواملی می‌دانند که موجب گسستگی در تفسیر قرآن شده است (پیشین: ۳۸۰).

دکتر محمد عبدالله دراز، قرآن را به تابلوی نقاشی نفیسی تشبیه می‌کند که برای دیدن کامل آن باید به طور کلی به آن نگاه کرد تا زیبایی‌های آن نمایان شود (دراز، ۱۴۲۴: ۱۲۰). آیت الله خوئی نیز

پیوستگی آیات قرآن را به مرواریدهایی تشبیه نموده که به‌طور منظم به‌هم متصل هستند (موسوی‌خوئی، ۱۴۲۳: ۹۳). از نظر امام خمینی^(ره)، حتی معنای «بسم الله» در هر سوره متفاوت است و به‌طور خاص با همان سوره ارتباط دارد (خمینی، ۱۳۹۲: ۱۰۷).

بنابراین توجه به پیوستگی و ارتباط بخش‌های مختلف هر متن برای فهم و تفسیر و ترجمه آن لازم است و عدم توجه به این مطلب گاهی موجب لغزش می‌شود (خمینی، ۱۳۹۲: ۵۴۷).

آیت‌الله خامنه‌ای در ذیل آیه شریفه «سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (حشر: ۱) «آنچه در آسمان‌ها و آنچه در زمین است، برای خدا تسبیح می‌گوید؛ و او عزیز و حکیم است!» می‌فرماید: برخی معتقدند تسبیح موجودات به معنای حکایت‌گری آن‌ها از وجود، عظمت و کمال خداوند است؛ یعنی نظم و هماهنگی حیرت‌انگیز موجودات، مانند درختی با گل و میوه‌های منظم و چرخه سالیانه‌اش، نشانه‌ای بر وجود و علم و قدرت خداوند است (طبرسی، ۱۴۰۶: ۳۴۵/۹). گروهی دیگر تسبیح را به معنای حرکت دائمی و شناوری موجودات در مسیر کمال الهی می‌دانند و از واژه «سَبِّحْ» چنین برداشتی دارند (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲: ۲۲۱). البته این تفسیر از منظر ادبی دقیق نیست. دیدگاه سوم که جامع‌تر است، بیان می‌نماید که تسبیح، تنها نشانه‌گری خاموش موجودات نیست، بلکه موجودات زبانی خاص برای تسبیح دارند که بشر عادی آن را درک نمی‌کند. این برداشت، بر پایه آیه «وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ» استوار است (اسراء: ۴۴). اگر تسبیح فقط همان نظم خلقت بود، همه آن را می‌فهمیدند و آیه نیاز به بیان «لَا تَفْقَهُونَ» نداشت. پس تسبیح، امری فراتر از وجود ظاهری است؛ موجودات دارای نطقی ناشناخته‌اند که تسبیح حقیقی را شکل می‌دهد. بنابراین تسبیح حقیقی، حرکتی است در جهت کمال و تعالی، و هر موجودی از طریق این تسبیح به عروج می‌رسد. این معنا، فراتر از اثبات وجود خدا از راه خلقت اشیاء می‌باشد؛ بلکه نشان‌دهنده سلوکی درونی و حرکتی روحی در تمام هستی است (خامنه‌ای، ۱۴۰۱: ۲۳ - ۲۴).

با بررسی نقد معظم‌له نسبت به نظر مفسران در ذیل آیه «سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (حشر: ۱) می‌توان گفت که مفسر باید در تفسیر آیات، به آیات دیگری که با مفهوم آن آیات مرتبط باشد، توجه و استناد کند و در بیان معنا و مقصود یک آیه از آیات دیگر کمک گیرد.

۴. نتیجه‌گیری

در پرتو پژوهش حاضر، روشن شد که بررسی و نقد آرای تفسیری مفسران، یکی از حوزه‌های مغفول در مطالعات معاصر قرآنی است که می‌تواند سهمی شایسته در ارتقای روش‌شناسی فهم قرآن

ایفا کند. آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان مفسری معاصر با تسلط بر مبانی دینی، اصول زبان‌شناختی، و قواعد عقلایی در تفسیر، رویکردی متمایز و مبتنی بر مبانی دقیق علمی در نقد آرای مفسران اتخاذ کرده‌اند که مطالعه ساختارمند آن می‌تواند گامی مؤثر در جهت بازخوانی انتقادی متون تفسیری و ارائه الگویی متقن در عرصه مطالعات قرآنی باشد. بررسی آیات منتخب و تحلیل نقدهای ارائه‌شده توسط معظم‌له نشان داد که اصولی نظیر پرهیز از تفسیر به رأی، اتکا بر منابع معتبر لغوی، رعایت قاعده سیاق، استناد به مستندات قابل‌دفاع، درک پیوستگی ساختاری آیات و پایبندی به اصول عرفی در محاوره قرآنی، از ارکان اساسی رویکرد تفسیری ایشان است. این اصول، نه‌تنها مانع تحمیل برداشت‌های ذهنی و غیرمستند بر قرآن می‌شوند، بلکه زمینه فهمی واقع‌نگرانه، نظام‌مند و عقل‌پسند از آیات الهی را فراهم می‌آورند. پژوهش حاضر از حیث استخراج این چارچوب نظام‌مند از روش نقد تفسیری ایشان، واجد نوآوری علمی بوده و می‌تواند مبنایی برای بازاندیشی در شیوه نقد تفاسیر و تولید گفتمان جدیدی در عرصه تفسیر مقارن و نقد تفسیری باشد. پیشنهاد می‌شود در ادامه این مسیر، سایر آثار تفسیری معظم‌له نیز به‌صورت تطبیقی با آثار دیگر مفسران مورد تحلیل و نقد قرار گیرد تا زمینه شکل‌گیری «نظام نقد تفسیری» به‌عنوان شاخه‌ای مستقل در علوم قرآنی فراهم آید.

پی‌نوشت‌ها:

۱. ترجمه خرمشاهی، فولادوند مکارم‌شیرازی ذیل آیه ۱۳۳ سوره اعراف و ۱۴ سوره عنکبوت (آیت‌الله مکارم‌شیرازی، ذیل آیه ۱۴ سوره عنکبوت) از دو واژه «طوفان و سیلاب» استفاده کرده‌اند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق) (۱۳۹۸). التوحید. تصحیح: سید هاشم حسینی تهرانی. قم: نشر جامعه مدرسین.
۳. آلن بیرو (۱۳۷۵). فرهنگ علوم اجتماعی. ترجمه باقر ساروخانی. نشر کیهان.
۴. بابایی، علی‌اکبر (۱۳۹۵). مکاتب تفسیری. تهران: نشر سمت. چاپ دوم.
۵. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۹۶). قرآن ناطق. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
۶. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۲۲). سنن ترمذی. مصر: انتشارات شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي. چاپ دوم.
۷. ثقفی تهرانی، محمد (۱۳۹۸). روان جاوید در تفسیر قرآن مجید. تهران: نشر برهان. چاپ دوم.
۸. حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان. چاپ چهارم.
۹. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۱ الف). تفسیر سوره بقره. انتشارات انقلاب اسلامی وابسته به دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. چاپ دهم.
۱۰. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۱ ب). تفسیر سوره حشر. انتشارات انقلاب اسلامی وابسته به دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. چاپ دهم.
۱۱. خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۲). تفسیر سوره براءت. انتشارات انقلاب اسلامی وابسته به دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. چاپ دهم.
۱۲. خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲). تفسیر سوره حمد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی. چاپ سیزدهم.
۱۳. دراز، محمد عبدالله (۱۴۲۴ق). مدخل الی القرآن الکریم عرض تاریخی و تحلیلی مقارن. قاهره: نشر دارالقلم.
۱۴. دزفولی کمالی، علی (۱۳۷۰). شناخت قرآن. نشر سازمان حج و اوقاف امور خیریه (اسوه). چاپ اول.
۱۵. دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۸). لغت‌نامه دهخدا. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. ۱ جلد. لبنان: دار الشامیة. چاپ اول.
۱۷. رشیدرضا، محمد (۱۴۲۶ق). تفسیر المنار. بیروت: انتشارات دار المعرفة. چاپ دوم.
۱۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۸). منطق تفسیر قرآن (مبانی و قواعد تفسیر قرآن). نشر مرکز بین‌المللی المصطفی.
۱۹. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. ۴ جلد. بیروت: دار الكتاب العربی. چاپ سوم.
۲۰. زینوف محمد بن جمیل (۱۴۱۱ق). کیف نفهم القرآن. انواع التفسیر و شرح بعض ای القرآن. عربستان: دارالمجمع العلمی. الطبعة الاولى.
۲۱. ساروخانی، باقر (۱۳۸۰). دائرة المعارف. تهران: نشر کیهان.
۲۲. ساروخانی، باقر (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۳. سبت، خالد بن عثمان (۱۴۳۶ق). التفسیر المحرر للقرآن الکریم. بیروت: دارالفکر.

۲۴. سعیدی روشن، محمدباقر، و همکاران (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. چاپ چهارم.
۲۵. سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۱۱ق). الاتقان فی علوم القرآن. قم: زاهدی.
۲۶. شاکر، محمدکاظم (۱۳۹۳). مبانی و روش‌های تفسیری، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- چاپ سوم.
۲۷. صدر، محمدباقر (۱۴۲۸ق). دروس فی علم الاصول. قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
- چاپ هفتم.
۲۸. طباطبائی، محمدحسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسين حوزه علمیه قم.
۲۹. طبرسی، فضل ابن حسن (۱۴۰۶ق). مجمع البیان، بیروت: دارالمعرفة.
۳۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). التبیان. مطبعة مكتب الاعلام الاسلامی.
۳۱. عزیزی کیا، غلامعلی، بابایی و روحانی‌راد، مجتبی (۱۳۹۲). روش‌شناسی تفسیر قرآن. نشر پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. چاپ اول.
۳۲. فخر رازی، محمدبن عمر (۱۴۰۵ق). تفسیر کبیر. بیروت: دارالفکر. چاپ سوم.
۳۳. قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۱۴۱۹ق). لطائف الإشارات. تحقیق ابراهیم بسیونی. مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
۳۴. معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ معین (فارسی). چاپ دوم. تهران: زرین، نگارستان کتاب.
۳۵. مؤدب، رضا (۱۳۹۹). روش‌های تفسیر قرآن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳۶. موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲). چهل حدیث. قم: دفتر انتشارات اسلامی. چاپ چهارم.
۳۷. موسوی خویی، ابوالقاسم (۱۴۲۳). البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: المکتب الاسلامی.
۳۸. نورمن، بلیکی (۱۳۹۵). طراحی پژوهش‌های اجتماعی. ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشر نی. چاپ دهم.
۳۹. هندی، احمدخان (۱۳۸۹). تفسیر القرآن و هو الهدی و الفرقان. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.